

SIC ET NON:

UTJECAJ SKOLASTIKE NA GENEZU GOTIČKE ARHITEKTURE

SAŽETAK

U tekstu se problematizira odnos gotičke arhitekture i skolastike, u kontekstu povijesnog, odnosno kulturnog razvoja, te uz pokušaje rekonstrukcije kolektivnog svjesnog. Referira se na srednjovjekovne teološke autoritete te na polemične stavove suvremenih autora, prije svega Erwina Panofskog i njemu suprotstavljenih autora. Između iznenađujuće sinkronog razvoja u tim dvama područjima povlače se paralele na više značenjskih razina – od prostorno-vremenske i mentalne do konkretnih odraza jednog područja u drugom i međusobnih preplitanja tehnikâ. Time se djelomice nastoje potvrditi stavovi E. Panofskog i njegovih epigona, uz neke opravdane kritičke osvrte, te se pruža mogućnost novog sagledavanja geneze skolastike i gotike.

Načini kojima su se pokušavale povezati gotička arhitektura i skolastika mogu se okvirno kategorizirati u tri glavna područja. Prvo od njih bavi se simbolizmom brojeva, proporcijama i geometrijom, i obiluje najrazličitijim mišljenjima o manifestacijama teologije i filozofije. Drugo područje usredotočuje se na utjecaj tehnika i metoda skolastike. Treće pokušava definirati gotičku arhitekturu kroz doktrine pojedinih filozofa, najčešće Pseudo-Dionizija, ali i Platona i Augustina. Ovdje ćemo se primarno pozabaviti drugim područjem.

Za svakog povjesničara, bio on povjesničar filozofije ili povjesničar umjetnosti, periodizacija je *condicio sine qua non*. Pokazalo se korisnom praksom, naime, podijeliti kronološki danu građu u više temeljnih razlikovnih jedinica, koje se mogu jasno distingvirati od onih sebi prethodnih kao i sebi susljednih, te unutar sebe posjeduju određenu implicitnu uniformnost. Iako navedena praksa sadrži u sebi „nezdravu“ tendenciju k vulgarnoj generalizaciji i artifičijalnom percipiranju prošlosti, ona se još uvijek pokazuje optimalnim modusom preglednog izlaganja i objašnjavanja prošlosti. Kritičari periodizacije naveli su mnoge jake argumente u prilog svojim tezama, no pokazalo se da dosljedno suzbijanje periodizacije često vodi ka, od generalizacije ništa manje štetnoj, univerzalnoj relativizaciji. Stoga će i danas povjesničar, recimo filozofije, s punim pravom upotrijebiti termin „skolastika“ za razdoblje koje se, kronološki, odnosi na vrijeme od polovice XI. pa sve do kraja XV. stoljeća, dok u domeni same filozofije okvirno pokriva sve mislioce koji su problematizirali odnos vjere i razuma, ma koliki među pojedincima od njih bio geografski ili kronološki odmak i nepodudaran metodološki pristup problemu. Analogno tome, povjesničar će umjetnosti upotrijebiti termin „gotika“ za vremenski period od sredine XII. do kraja XV. stoljeća, ali i za stil u umjetnostima čije su temeljne poveznice, između ostalih, šiljasti luk i rebrasti svod.

Nužno je, dakle, da svaki od tih – nazovimo ih tako – segmenata trajanja, posjeduje unutar sebe izvjesno jedinstvo, u službi

vlastite diferencijacije od kronološki ili tematski bliskih fenomena. Opisano jedinstvo mora biti dokazivo, a najlakše se može dokazati pomoću internih analogija – „paralela“ u na prvi pogled nespojivim fenomenima poput književnosti, arhitekture, filozofije, političkih permutacija itd. Pri tome valja, naravno, paziti, kako bi se što je više moguće izbjegla površna poopćavanja i traženje dubioznih podudarnosti. Čak i kad je takvo istraživanje provedeno *lege artis*, sa skrupuloznom oprezom, ono se, zbog same svoje prirode, upotrebljava sa naglašenim kritičkim odmakom i uz brojne ograde. Nadamo se stoga da ovaj prikaz problematike povezivanja gotičke arhitekture i skolastike, temeljen prije svega na sjajnom eseju Erwina Panofskog, neće naići na negativnu recepciju.

I.

Prije zalaska u dublju lančanu problematizaciju internih analogija između gotičke arhitekture i skolastike, nužno je iznijeti određene frapantne konkordancije između tih dvaju fenomena koje se odnose, nimalo slučajno, na osnovne dimenzije vremena i prostora. Neće stoga biti naodmet ovdje ukratko iznijeti neka opća mjesta geneze skolastike, apostrofirajući pritom njihove, mahom zapostavljene, dodirne linije.

Periodom rane skolastike okvirno se etiketira razdoblje od objavljivanja Anselmova *Monologiuma* pa do početka javnog djelovanja Aleksandra Haleškog, dakle od 1077. do 1210.¹ U umjetnosti, navedeno razdoblje stilski se odnosi na kasnu romaniku i (od 1140.) ranu gotiku. U oba područja došlo je do razvoja sličnog mnoštva divergentnih strujanja: i u umjetnosti i u skolastici prevladavala je tendencija prema policentризmu, raznolikosti i diskrepancijama u pristupu. S jedne strane imamo naglašeno heterogenu kasnu romaniku, od simplificirajuće plo-

šnosti škole Hirsaua i strogog strukturalizma Normandije, do raskošnog protoklasicizma Provanse i Italije. S druge strane, u filozofiji pak pandan tim istim tendencijama predstavljaju suprotstavljeni beskompromisni fideisti (Petar Damiani, Manegold od Lautenbacha, Bernard od Clairvauxa) i racionalisti (Berengar od Toursa, Roscelin od Compiègnea) te, konačno, protohumanisti (Hildebert od Lavardina, pripadnici škole iz Chartresa). Na početku tog razdoblja stoje gigantske osobnosti Lanfranca i Anselma Canterburyjskog, pionirâ u pokušaju pomirenja između *ratio* i *fides*. Naročito je opus potonjega, s njegovim *Monologiumom*, *Proslogiumom* i *Cur Deus Homom* umnogome udario temelje svakom budućem pristupu problemu.²

Njihovi su pokušaji, međutim, bili preuranjeni, budući da sâmi temeljni principi željenoga pomirenja dvaju vrhunskih arbitara, Boga i spekulativnog uma, nisu još uopće bili temeljito istraženi ni formulirani. Tu su zadaću na sebe preuzeli Abélard i Gilbert de La Porée. Obojica su važan dio svoga utjecaja ostvarili djelujući iz samostana St Denis u Parizu, a Abéardu se posebice može pripisati zasluga „popularizacije“ skolastike, koja je tih godina (naročito nakon objavljivanja *Sic et Non* 1123.) dobila sve karakteristike internacionalnog pokreta, zašavši u sve pore društvenog života tadašnjeg europskog Zapada. Bio je to rezultat kulturne transformacije koja ni jedan aspekt života nije ostavila neizmijenjenim. Tom je razvoju koincidirao – gotovo točno u godinu(!) – i postanak novog, gotičkog stila gradnje, čiji je nukleus bila upravo opatija St Denis i njen opat, Suger. „I novi stil razmišljanja i novi stil gradnje (*opus Francigenum*) rođeni su u isto vrijeme i na istom mjestu“ (Panofsky, 1990:81). Pariz i njegova uža okolica ostat će, u idućih 150 godina, središtem svih avangardnih, inovativnih zamisli, kako u skolastici tako i u gotici.³

¹ U periodizaciji skolastike nikako se ne smije zanemariti uloga Johannesa Scota Eriugene, usprkos vremenskom odmaku. Eriugena je jasno izrekao bitne konzekvencije one metafizike koja – iz sokratsko-platonističkog principa da treba istinu i stoga bitak tražiti u općem – pokušava poistovjetiti stupnjeve općosti sa stupnjevima opstojnosti samog bitka. No, Eriugenu, čak i ako ga tretiramo kao protoskolastika sui generis, nužno treba izdvojiti od ostalih, budući da je on, za razliku od njih, poznavao grčku filozofiju u originalu. Spor između realizma i nominalizma kao centralni problem tadašnje filozofije ima određene idejne korelate i u novijoj filozofiji i logici (usp. De Wulf, 1938).

² Iako slavljem za života, Anselmov je ontološki argument za postojanje Boga pobijao još njegov suvremenik, redovnik Gautilo od Marmoutiera.

³ Veze između gotičke arhitekture i skolastike zamijećene su još u XIX. stoljeću. Proslavljeni francuski povjesničar Jules Michelet, iako nije eksplicitno komparirao skolastiku i gotiku, anticipirao je (1833.) budući razvoj: „Gotika je raščlanjivala i dalje raščlanjivala. Sâm proces bio je aristotelovski, a metoda tomistička. Gotika je postala zbirom silogizama u kamenu (...)“; Micheleta citira Frankl, 1960:487.

**

Začetak filozofije visoke skolastike, općenito uzevši, pada negdje na početak XIII stoljeća. Istovremeno, nastaju prva ostvarenja zrele gotike (katedrala u Chartresu 1194., katedrala u Soissonsu 1185.). Klasično razdoblje u oba područja odvija se za vladavine francuskog kralja Luja IX. Svetog (1226.-1270.). Tih godina djeluju „klasičari“ visoke skolastike poput Aleksandra Haleškog, Bonaventure, Tome Akvinskog i Alberta Velikog; ali i „klasičari“ gotičke arhitekture poput Jeana d' Orbaisa (arhitekta katedrale u Reimsu), Roberta de Luzarchesa (arhitekta katedrale u Amiensu) i Pierrea de Montereaua (arhitekta katedrale Notre Dame u Parizu). Osim toga, napustimo li na trenutak površinsku razinu prostora i vremena, dokazat ćemo da su karakteristike visoke skolastike napadno kompatibilne s karakteristikama zrele gotike. Zrelogotičke skulpture Reimsa (1252.), na primjer, neusporedivo su životnije od svojih neposrednih romaničkih prethodnica; one već naginju realizmu, te mogu biti shvaćene kao paradigma tada pobjedonosnog aristotelizma.

Nakon previranja između Roscelinova shvaćanja pojma kao *flatus vocis* i Anselmova nepomirljivog *credo ut intelligam* te Abéardova kompromisnog konceptualizma, nastupilo je zatišje u filozofskom dijalogu koje je potrajalo nekoliko desetljeća. Početak XIII. stoljeća značio je trijumf Aristotela, u svjetlu netom prevedena njegova korpusa.⁴ Za europsku je skolastiku to istovremeno značilo radikalni otklon od Platona, platonikâ i Augustina. Misli se da res postoji kao res, a ne kao kopija ideje res. Vjerovalo se da je postojanje Boga lakše dokazati pomoću onoga što je On stvorio, a ne *a priori*. Na čisto formalnoj razini, zreloskolastička se *Summa* fizički razlikuje od konciznijih, slobodnije organiziranih i manje uniformnih enciklopedija i *Libri Sententiarum* iz XI. i XII. stoljeća, slično kao što se zrela gotika razlikuje od rane gotike.⁵ Prvi poznati primjer te novooblikovane književno-filozofske vrste, koja je ubrzo, barem u svom formalnom oblikovanju, postala kanonom, jest *Summa Theologiae* Aleksandra Haleškog. Započeta je 1231., iste godine u kojoj je Pierre de Montereau započeo svoju vizionarsku pregradnju broda u St Denisu.

Tokom prvih pedesetak godina nakon smrti Luja IX. (1270.), ili, prikladnije, uzastopnih smrti Bonaventure i Tome Akvinskog (1274.) došlo je do fenomena koji se u povijesti filozofije etiketira kao finalna faza zrele skolastike, a u povijesti umjetnosti kao finalna faza zrele gotike – u oba su područja uočljive pojave posve oprečnih tendencija koje, usprkos naličju, teže uglavnom samo postupnom podrivanju postojećeg sustava, ne stvarajući pritom ništa što bi ga moglo uvjerljivo zamijeniti. I u sferi intelekta, i u sferi likovnih umjetnosti,

⁴ Treba napomenuti da je u eklezijastičkim krugovima čak i tada postojao značajan otpor aristotelizmu. Pariško je sveučilište još 1215. smatralo podobnim osuditi Aristotelova djela kao heretička, te je potvrdilo odluku Pariškog sinoda iz 1210., koji je osudio *Metafiziku* i *Naturaliae*, stavivši ih uz bok nekim suvremenim herezama. Papa Grgur IX. je 1231. prešutno prihvatio *Metafiziku*, ali je za *Naturaliu* imenovao cenzorski odbor.

⁵ Čini se da je naziv *Summa Theologiae* u današnjem smislu riječi prvi put upotrijebljen u opusu Roberta de Courzona 1202. Do tada je termin *summa* upotrebljavan isključivo u smislu kompendija, odn. literarnog sažetka (*compendium docendi*).

primjetnima postaju sve nezaustavljivije tendencije k decentralizaciji. Domovinom plodonosnih poticaja sada postaju nekada marginalni krajevi: južna Italija (posebice Napulj), Njemačka i Engleska. Nove tendencije naglasile su razlike u pristupu, te dugoročno dovele do revivala tradicionalnijih, predtomističkih strujanja u skolastici, marginaliziranih u vrijeme apogeja Tomine varijante. Stroga, klasična koncepcija Summae iznova je ustupila mjesto manje sistematičnim i manje ambicioznim kompendijima i drugim „skromnijim“ spisima. U svjetlu ponovno stvorene dihotomije između novouspostavljenog predskolastičkog augustinizma i prevladane tomističke skolastike, Tomina su antiaugustinska načela javno osuđena samo tri godine nakon njegove smrti. Analogno tome, „klasični“ tip katedrale prepustio je mjesto drugim, manje savršeno sistematiziranim i nerijetko pomalo arhaičnim rješenjima. Dogme klasične, visoke skolastike su se, u godinama nakon 1274., dvojako razvile: okoštala skolastika univerzitetske tradicije doskora je izgubila sve svoje potencijale, pretvorivši se u pseudo-doktrinu; s druge strane došlo je do elaboracije in extremis i suptilnog raščlanjivanja dogme u djelu Dunsca Scota (čiji je pridjevak, *Doctor Subtilis*, posve na mjestu); on je tomističkom racionalizmu suprotstavio voluntarizam, a potpunoj vjeri u dogmu skepticizam. Klasična, zrela gotika je također bila podvrgnuta divergentnom razvoju: ili je postala „doktrinarna“ ili je simplificirana do maksimuma i pritom umanjena u mjerilu (posebice u franjevačkim crkvama), ili je otišla u posve drugu, prebujnu, kičenu i rafiniranu krajnost (Rouen, Gloucester), izgubivši pritom mnogo od svoje organske sraslosti.

Do uočljivijih i relevantnijih konjunktura došlo je, međutim, tek koncem navedenog perioda; one su najpotpunije uočene polovicom XIV. stoljeća, oko 1340. godine (te je godine nauk Williama Ockhama bio zabranjen, usprkos svojoj velikoj popularnosti – ili možda baš zbog nje?). Do tog vremena iskristalizirala su se tri modusa prakticiranja skolastike. Uz postojeće, tada već konzervativne škole tomista i skotista, postojala su dva temeljna usmjerenja za skolastiku – humanističko usmjerenje (koje su najbolje iskoristili Dante i Petrarca) – i usmjerenje antiracionalnog mističizma (do vrhunca dovedeno u djelima Majstora Eckharta i njegovih epigona). Paradoksalno, jedini

oblik filozofije za koji se moglo pouzdano tvrditi da je zadržao skolastički biljeg, i nastavio njene tradicije u užem smislu, bio je – agnostičan. Taj je povijesni „prevrat“ započeo djelom Petra Aureolusa, da bi apogej dosegao u nauku Williama Ockhama. Njegov kritički nominalizam (atribut „kritički“ upotrebljava se kako bi ga se lakše distingviralo od dogmatskog predskolastičkog nominalizma XII. stoljeća, povezanog uz Roscelinovu struju) je radikalnošću svojih stavova nadmašio čak i aristotelovce. Svojom potpunom negacijom postojanja univerzalija Ockham zapravo stvara novu varijantu specifičnog nominalizma – ontologijski materijalizam. Riječima Petra Aureolusa: „sve je pojedinačno samo po sebi i ni po čemu drugom“ (*omnis res est se ipsa singularis et per nihil aliud*).

Nasuprot tome, uskrsnule su dvojbe empirizma: budući da se realnim može smatrati jedino ono što percipiramo pomoću notitia intuitiva (sve što je percipirano fizičkim osjetilima i/ili psihičkim procesima), sfera fizičkih predmeta i sfera psihe nužno ne mogu biti racionalne, a sve ono što jest racionalno (pojmovi) nužno ne može biti realno, budući da je izlučeno pomoću notitia abstractiva. Konzekvence su nesagledive: prema toj shemi gledano, odgovori na sva metafizička i teološka pitanja, bilo da se radi o postojanju Boga, besmrtnosti duše, pa i kauzalitetu – mogu jedino biti manje ili više vjerojatni. Ono što je zajedničko objema opcijama jest subjektivizam – estetički subjektivizam kod književnika ili humanista, religiozni subjektivizam kod mistika i epistemološki subjektivizam kod nominalista.

Usprkos svojim suprotstavljenim motrištima, mistika i nominalizam imaju neke dodirne točke: oba razdvajaju *ratio* od *fides*, oba upućuju pojedinca na vlastito iskustvo, oba prave definitivni rez između konačnog i beskonačnog. No mistika razdvaja *ratio* od *fides* u službi reintegracije religioznih emocija, a nominalizam, naprotiv, u službi racionalnog mišljenja i empirijskog opažanja; iskustvo mistika baza je za emocionalne poticaje, a iskustvo nominalista za potpuniju percepciju realnosti; mističizam će težiti širenju ljudskog ega radi fuzije s Bogom, a nominalizam širenju fizičkog svijeta, jer, prema njegovoj logici, ne postoji više nikakva teološka brana za ideju o beskonačnom fizičkom univerzumu. Analogno tome, umjetnost kasne gotike rastočena je i multiplicirana u mnogim regionalnim školama i

stilovima, koji svjedoče o rastućim, kako nacionalnim, tako i ideološkim odudaranjima. Ali, i ti, međusobno toliko različiti stilovi, kao objedinjujući princip posjeduju subjektivizam; pandan proliferaciji subjektivizma u intelektualnoj sferi. Najreprezentativniji njegov iskaz jest uvođenje perspektive u interpretaciju prostora. Prve njene zabilježene primjere imamo u opusima Giotta i Duccija, a do polovice XIV. stoljeća univerzalno je prihvaćena. Perspektiva, naime, osim svog očitog aspekta – projiciranja trodimenzionalnog prostora na dvodimenzionalnu plohu – ima i ništa manje značajan značenjski aspekt: prikazivanje viđenog i načina na koji je to viđeno pod promjenjivim uvjetima. Parafrazirajući Ockhama, moguće je reći da perspektiva bilježi direktni *intuitus* od pojedinačne res do pojedinačne res. Istovremeno se razvija još jedan novum – individualizirani portret (prije 1364.),⁶ koji vjerno prikazuje pojedinca i, riječima Petra Aureolusa, „pojedinačan je sam po sebi i ni po čemu drugom“.

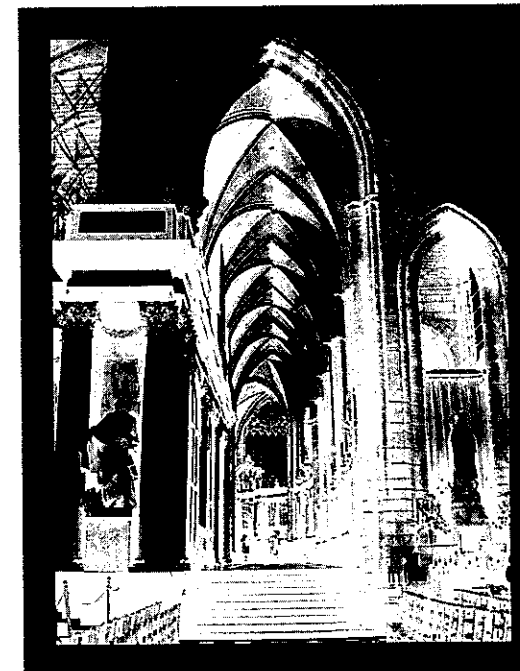
II.

Napuštajući ovdje površinsku razinu prostorno-vremenskih paralela, prelazimo na problematizaciju konkretnih veza između gotičke umjetnosti i skolastičke filozofije. Ta povezanost prodire mnogo dublje u srž problema od ponešto banalne razine paralelizma, otkrivajući se kao jasan uzročno-posljedični proces, ali proces koji vlastitu genezu ima zahvaliti primarno svojevrsnoj difuziji, a tek sekundarno pojedinačnim izravnim utjecajima učenih individualaca

na likovne umjetnike. Erwin Panofsky je tu genezu pokušao objasniti kao posljedicu širenja određene „mentalne navike“, preciznije ga skolastički definiravši kao „princip koji uređuje čin“ – *principium importans ordinem ad actum* (Toma Akvinski, *Summa Theologiae*, I-II, qu. 49, art. 3, c). Usprkos poslovično nezahvalnim pokušajima utvrđivanja mentalnih silnica koje bi bile sposobne proizvesti takve navike u okviru određenog povijesnog konteksta, čini se da postoje izvjesni argumenti kojima bi se, barem na dosta ograničenom prostoru, moglo okvirno rekonstruirati opisanu genezu.⁷

Naime, ako ograničimo polje istraživanja na središnju Francusku (za koju smo već pokazali da je bila i zadugo ostala izvorištem goleme većine inovativnih ideja, kako u filozofiji, tako i u umjetnosti), odnosno Ile-de-France, te skiciramo kronološke granice od 1140. do 1270., dobit ćemo koliko-toliko reprezentativan model. Prisutna je, naravno, mogućnost da taj model predstavlja iznimku među sustavima kolektivne svijesti onoga vremena, ali to ni po čemu ne može umanjiti njegovu važnost niti dovesti u pitanje njegovo mjesto u kritičkom prosuđivanju procesa nastanka mentalnih navika kojim se bavimo ovdje.

Skolastička je filozofija u Ile-de-Franceu između 1140. i 1270. imala apsolutni monopol u obrazovanju, monopol podcrtan sve naglašenijom ulogom gradova i u gradu baziranih obrazovnih institucija: samostanskih škola, mahom smještenih u izolirane, zabačene ambijente, sa seoskom zajednicom kao jedinom osnovom socijalne diferencijacije (a često

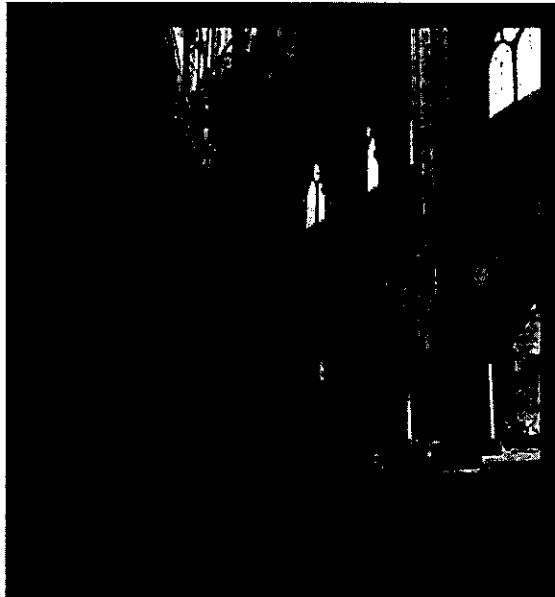

⁶ Prvi poznati primjer individualiziranog portreta nastalog nakon antike jest profil francuskog kralja Ivana II. Dobrog (vladao 1350. – 1364.), nepoznatog autora (Pariz, Louvre).

⁷ Najpotpuniji pregled dosadašnjih gledišta na djelo Panofskog, ali i na odnos skolastike i gotike općenito donijela je Higgins 2001. Ona iznosi opravdanu kritiku Panofskyjeve ovisnosti o modernističkom modusu razmišljanja, naročito u svjetlu njegovog postulata o ulozi likovnih umjetnosti kao izvora filozofskog ili doktrinarnog sadržaja. Nema, međutim, nikakve sumnje da je sadržaj dijelom odredio i osobitosti plastičke forme.

i bez nje), postupno su prepustile svoju ulogu jedinih rasadišta obrazovanja naglašeno urbanim, a nerijetko i tek semieklezijaističkim institucijama – katedralnim školama i sveučilištima, formama obrazovanja koje su obje oblikovane tek u XIII. stoljeću. Pri toj translaciji tradicijske didaktičke uloge važan je bio i prijelaz od regionalnog ka kozmopolitskom modusu: novi univerzitet-ski pokret ubrzo je stekao internacionalni značaj.

Analogija skolastičkom pokretu, kojeg su utemeljili i razradili benediktinci, a do apogeja doveli franjevci i dominikanci, vidljiva je u genezi gotičke arhitekture: njena su prethodnica bili veliki benediktinski samostani, njen nukleus je bio Sugerov St Denis, a njen apogej grandiozne gradske crkve. Na ovom mjestu je potrebno ograditi se od vulgarnog shvaćanja navedenih argumenata: smiješno bi bilo tvrditi da su gotički magistri operis poznavali izvorna djela Bonaventure ili Alberta Velikog. No, čak i ako neki među njima jesu imali izravan kontakt sa skolastičkom literaturom potrebno je istaknuti neke druge, relevantnije momente. Oni su mogli doći u dodir sa skolastikom na više načina: posao kojim su se bavili nužno ih je upućivao na suradnju, kako u teorijskoj tako i u čisto praktičnoj sferi, s naručiteljima, arbitrima liturgijskih i ikonografskih programa, mahom zadojenima principima skolastike. No, čak i ako zanemarimo tu posve očitu činjenicu, liniju utjecaja skolastike možemo pratiti i na jednoj drugoj razini: arhitekti su pohađali školu ili sveučilište; kao praktični katolici bili su izloženi utjecaju skolastike posredstvom propovijedi; nadalje, bili su u mogućnosti prisustvovati javnim *disputationes de quolibet*, koje su upravo u to vrijeme doživljavale procvat baveći se svim zamislivim aktualnim problemima i u njima aktivno sudjelovati.

Ruku pod ruku s opisanim fenomenom išao je i porast važnosti društvene uloge arhitekta: on se kao pojedinac uzdigao iznad nivoa običnog *operarius*, do tada preziranog u skladu s uobičajenom srednjovjekovnom snishodljivošću prema svim manualnim radnicima. Arhitekt se tih godina transformira u uvaženog člana zajednice koji ima visoke prihode, kreće se u učenim krugovima, a nerijetko i sâm posjeduje vještine čitanja i pisanja, kako na latinskom, tako i na vernakularu. Za ilustraciju je dovoljno iznijeti isti primjer kojeg iznosi Panofsky: kada je 1267. umro Pierre de Montereau, arhitekt pariške Notre Dame i opatijâ St Denis i St Germain des Près, na svojoj je nadgrobnoj ploči prikazan kao *Doctor Lathomorum*; „čini se da se tada na arhitekta gledalo kao na neku vrstu skolastika“ (Panofsky, 1990: 85).⁸

III.

Koncentrirajući se na konkretne odraze skolastičke doktrine u domeni gotičke arhitekture prije svega moramo uzeti u obzir modus *operandi* obiju disciplina. Naime, *spiritus movens* rane i visoke skolastike bila

je, kao što je poznato, težnja za pomirenjem *ratio* i *fides*, za uspostavljanjem jedinstva istine. Tu su zadaću na sebe najpoštenije preuzeli tek skolastici XIII. stoljeća (razilaženje između mistikâ i nominalistâ, započeto koncem XIII. stoljeća, zadalo joj je smrtni udarac). Prema Tomi Akvinskom, *sacra doctrina* se ne služi razumom u funkciji *dokazivanja* same sebe, već u funkciji vlastitog *pojašnjavanja* (*Summa Theologiae*, qu. 1, lrt. 8, ad 2). Dvije temeljne postavke pobliže definiraju taj odnos razuma i vjere: prvo, razum je sposoban pružiti izravne i potpune dokaze za sve što ne proistječe iz otkrivenja već iz sekundarnih izvora

(sve zamislive metafizičke, fizičke i etičke dogme itd.); drugo, razum je sposoban razjasniti samu bit otkrivenja – on ne može dati pozitivne dokaze u prilog otkrivenju (budući da su teološke istine „nadržumske“), ali može opovrgnuti sve racionalne kritike nauštrb članaka vjere (budući da su sve takve kritike nužno ili posljedica nekorektno upotrebe racionalnog uma ili neprecizne interpretacije otkrivenja).⁹ Kao surogat pozitivnim dokazima otkrivenja Toma Akvinski nudi *similitudines* koje demistificiraju otkrivenje analogijama. To razjašnjavanje ili *manifestatio* – koje Panofsky naziva prvim kontrolnim načelom rane i visoke skolastike (Panofsky, 1990: 86)¹⁰ – posljedično je moralo biti primijenjeno i na sam razum, kako bi se utvrdila njegova nepobitnost (ili njegova ograničenja) kao sistema misli neophodnog za pojašnjavanje vjere i utvrđivanje intelegibilnog poretka.

Primjeni kontrole razuma skolastici su pristupili u svojim spisima, formuliranim prema načelima za koja se smatralo da kada su poštivana dovoljno uvjerljivo razjašnjavaju proces rasuđivanja. Ta su načela inkorporirala tri zahtjeva: za potpunošću, za dostatnom i harmoničnom artikulacijom i za jasnom deduktivnom uvjerljivošću. U oblikovanju cjeline teksta dosljedno se slijedio princip logičke subordinacije: cjelina se dijeli na *partes*; *partes* se dijele na *membra, quaestiones ili distinctiones*, a potonji na još manje segmente pod nazivom *articuli*. *Membra, quaestiones i distinctiones* nerijetko se vezuju u vlastite skupine. Skolastici su, možda po prvi put u povijesti filozofije, smatrali neophodnim da lucidnost i logičnost svoga načina razmišljanja učine opipljivo eksplicitnim – njihovo umovanje je, kao i njihovo izlaganje, bilo subordinirano principu *manifestatio*, što je s vremenom urodilo svojevrsnim „postulatom razjašnjavanja radi samog razjašnjavanja“ (Panofsky, 1990: 88). U ključu razumjevanja tog temeljnog načela bilo je neporemećeno vjerovanje – kako u skolastici, tako i u gotičkoj arhitekturi – u nužnost subordinacije, što je povuklo za sobom i formule njihova oblikovnog poistovjećivanja.

⁸ Usp. Ueberweg, 1928:429.

¹⁰ Ta se opća karakterizacija ne može potpuno primijeniti na mislioca poput Bonaventure, kod kojega se još održala augustinska mistika XII. stoljeća; no, njegov nepomirljivi antiaristotelizam nije imao sljedbenika, čak ni među franjevcima, koji su se prema tomizmu postavili hiperkritički.

¹¹ Sensus delectantur in rebus debite proportionatis sicut in sibi similibus; nam et sensus ratio quaedam est, et omnis virtus cognoscitiva.

IV.

Gore spomenuti princip nije u skolastici rezultirao isključivo razvojem nužnoga; jedna od posljedica njegove dosljedne primjene bilo je i uvođenje onog što nije bilo neophodno. Štoviše, u pojedinim je slučajevima to rezultiralo žrtvovanjem prirodnog redoslijeda izlaganja artifičijalnoj simetriji. No sklonost „razjašnjavanju“ doskora je uhvatila korijen – u svjetlu obrazovnog monopola skolastikâ – među svim članovima društva u čijoj je ingerenciji bila kultura, postavši tako „mentalnom navikom“. Za ilustraciju navedenoga može se citirati samog Tomu Akvinskog: „osjetila uživaju u stvarima pravilnih proporcija kao u nečemu što im je srodno; jer, osjetilo je također vrsta razuma kao i svaka spoznajna sila“¹¹ (*Summa Theologiae*, I, qu. 5, art. 4, ad 1). Kao logičan zaključak nameće se da razjašnjavanje vjere pomoću razuma, a razjašnjavanje razuma pomoću kolektivnog imaginativnog (*similitudines*) povlači za sobom razjašnjavanje imaginacije pomoću osjetila.

Utjecaj te nove mentalne navike na likovne umjetnosti nije moguće precijeniti. Vizualne su umjetnosti, kao jednu od osnovnih karakteristika, poprimile preciznu i sistematičnu raspodjelu prostora, čija je posljedica bilo „razjašnjavanje radi samog razjašnjavanja“ (Panofsky, 1990: 88) funkcionalnih cjelina u arhitekturi. Kao primjer dobro može poslužiti komparativna analiza visokogotičkog portala nasuprot romaničkom: visokogotički portal, usprkos proliferaciji motivâ, ima naglašeno strogu, standardiziranu shemu – nametanjem reda razjašnjava se narativni sadržaj. Timpan je strogo podijeljen u tri registra, a svi međusobno srodni likovi pažljivo odijeljeni u samostalne skupine; svaki apostol ili svetac smješten je u vlastitu nišu, unificiranjem oblika, skladno uklopljenu među ostale. Nijedna od navedenih stilskih karakteristika nije (osim u iznimnim slučajevima) postojala u romanici. Što se tiče arhitekture u užem smislu, njome je, kao pandan skolastičkom principu *manifestatio*, vladalo ono što je Erwin Panofsky nazvao „principom transparentnosti“.

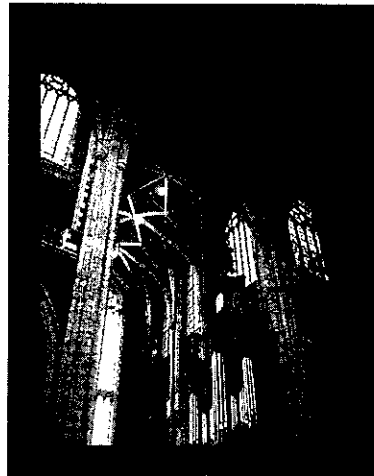
⁸ *Lathomus* je bio srednjovjekovni latinski termin za majstora graditelja; *doctor Lathomorum* bio bi stupanj viši od majstora.

Kao i *Summae* zrele skolastike, klasična gotička katedrala primarno teži „potpunosti“; moguće je pouzdano govoriti o tendenciji uspostavljanja savršenog i konačnog kanona. Katedrala je zamišljena kao thesaurus cjelokupnoga kršćanskog znanja svoga vremena; kao enciklopedija svih teoloških, povijesnih, moralnih i prirodnih spoznaja, u kojoj svaka pojedinost ima unaprijed predestinirano točno mjesto, a ono što nema mjesto je eliminirano. U konačnom rješenju plana katedrale očituje se savršeno međusobno nadopunjavanje dvaju osnovnih predgotičkih koncepata sakralne građevine – longitudinalnog i centralnog. Sve što bi moglo dovesti u pitanje tu novouspostavljenu ravnotežu (poput emporā ili kripte) – eliminirano je. Što se tiče

ispunjenja drugog načela analognog zreloskolastičkoj *Summi*, onog za dostatnom i harmoničnom artikulacijom, ono svoj ekvivalent ima u uniformnoj podjeli i potpodjeli čitave strukture. Raznoliki tipovi romaničkih svodova, nerijetko svi prisutni u istoj građevini, zamijenjeni su unificiranim rebrastim svodom. Nekadašnja romanička dihotomija između svodnih polja (traveja) glavnog broda i bočnih brodova nadmašena je uvođenjem jednolikih, suodnosnih traveja. Tako se cjelina sastoji od minijature elemenata – *articula* – koji su homologni. Ta homologija odgovara hijerarhiji logičkih razina u sistematički danim skolastičkim spisima: prisutni su djelovi (*partes*), u ovom slučaju brodovi, transept i svetište, koji

se dalje unutar sebe dijele sve do najmanje građevne jedinice – svodnog polja. Opisani fenomen, međutim, za gotičku arhitekturu ima i druge posljedice: rezultat uznapredovale homologije jest uniformnost i standardizacija, ali i manjak raznolikosti. To naročito potvrđuje primjena trećeg načela skolastičkih spisa, načela za jasnom deduktivnom uvjerljivošću; jasnoće radi, teoretski neograničena potpodjela građevine se ograničava.

Iznesene su mnoge kritike (Higgins, 2001: 35) na račun obilježavanja gotičke arhitekture XII. i XIII. stoljeća kao „funkcionalističke“. Međutim, osnovni argument tih kritika – upitnost načina percipiranja građevina u očima srednjovjekovnog

čovjeka – ima i svoje naličje. Naime, ukoliko etiketiramo taj pretpostavljeni funkcionalizam kao običnu iluziju, odnosno retroaktivnu projekciju tada nepostojećih načela XX. stoljeća, isti princip ćemo biti prisiljeni primijeniti i na filozofiju: treba li shvatiti skolastiku kao neizbježnu težnju istini ili kao sterilno dogmatsko razlaganje, izgubljeno u suptilitetu hipostaziranih apstrakcija i jezičnih finesa? Rješenje se nalazi negdje na pola puta: usprkos pejorativnom značaju kojeg su skolastici, donekle s pravom, pridala kasnija razdoblja, ona je često znala uroditi nekima od najoštromnijih filozofema, dajući precizne distinkcije, logički čiste analize, usavršivši instrumente kritičkog mišljenja u epistemologiji, logici i esteticima. Sličan vrijednosni sud valja primijeniti

i na arhitekturu. Ne radi se o „racionalizmu“ u čistom funkcionalističkom smislu, ni o bizarnoj formi larpurlartizma u smislu moderne estetike. Radi se o svojevrsnoj „vizualnoj logici“ u duhu formulacije Tome Akvinskog: *nam et sensus ratio quaedam est* (i osjetilo je jedna vrsta razuma). Tako u arhitekturi, kao i u literaturi toga vremena, nalazimo nedvosmislene odjeke one mentalne navike sintetizirane u principu manifestatio: suvremenicima bi bilo upravo samo po sebi razumljivo da je potpodjela brojnih građevnih elemenata katedrale u funkciji kontrole stabilnosti, kao što je potpodjela brojnih sastavnih elemenata *Summae* u funkciji kontrole valjanosti.

V.

U osvrtu na iznenađujuće brz, ali i neravnomjeran razvoj principa gotičkog stila, treba istaknuti da su sve „nedoumice“ i prividni anakronizmi koji su vidljivi, u tom razvoju, ustvari bili nužan preduvjet konačnom razrješenju problema. Ono je redovito bilo rezultat kompromisa – prihvatanja i konačnog pomirenja proturječnih mogućnosti. Filozofijski pandan tom kompromisu jest skolastički postulat concordantia, koji se nadovezuje na manifestatio u svojstvu induktora geneze zrele gotike. Naime, za srednjovjekovnog pojedinca teološki autoriteti (*au-*

ctoritates) bili su vrelo svekolikog znanja, kako teološkog, tako i fizičko-spoznajnog znanja o postojećem svijetu. Ti su autoriteti posjedovali strogo određenu hijerarhiju vjerodostojnosti: na vrhu ljestvice nalazili su se kanonski biblijski spisi, po definiciji nepobitni i stoga apsolutno točni; podređeni njima bili su spisi ranokršćanskih crkvenih otaca (patristika), koji su, iako formalno uzdignuti na razinu dogme, ipak samo „vjerojatni“; tekstovi više ili manje suvremenih filozofa posjedovali su najupitniju vjerodostojnost – prema Tomi Akvinskom oni su najmanje vjerojatni, jer su njihove konkluzije „izvanjske“ (*Summa Theologiae*, qu. 1, art. 8, ad 2).

Usprkos tom Tominu oštromnom pokušaju smišljenog ocjelovljavanja, njegovim naglašenim smislom za višestrana sagledavanja problema, sve je očividnijom postajala činjenica da mnogi od navedenih autoriteta, koliko god nepovredivi bili, nerijetko oštro proturječe jedni drugima. Njihova stroga doktrinarnost, podcrtana strahopoštovanjem filozofa, klera i laika i višestoljetnom upotrebom u sakralne svrhe, nije, međutim, dopuštala odbacivanje bilo kojeg među njima kao rješenje problema proturječnosti. Jedina dopustiva opcija bilo je nekritičko prihvaćanje svih autoriteta, njihovo podrobno raščlanjivanje i usklađivanje, često provođeno s dvojbim rezultatima. Ta je praksa potrajala sve do publiciranja Abélardova *Sic et Non* (1123.), u kojem je pedantnom raščlambom dokazano da si autoriteti, uključujući čak i Sveto pismo, međusobno proturječe u čak 158 pitanja. Takav je razvoj naglasio hitnost uvođenja novog modusa argumentacije, koji će uspješnije moći pomiriti kontradikcije. To je postignuto u XIII. stoljeću, prije svega asimilacijom aristotelovske logike, i njenom primjenom kako u univerzitetskoj nastavi tako i u javnim *disputationes*. Rasprava je dobila ustaljenu shemu: od formulacije određene teme kao quaestio, preko citiranja jednog ili više autoriteta (*videtur quod...*), i njemu protivnih citata inih autoriteta (*sed contra...*) sve do zaključka (*respondeo dicendum...*) i zasebne kritike odbačenih argumenata. Tako stvorena mentalna navika imala je utjecaj u dalekosežnosti proporcionalan onom kojeg je ostvarila već opisana mentalna navika „razjašnjavanja“.

¹² Srodnu hipotezu iznijeli su i Radding i Clark 1992. No oni veći naglasak stavljaju na općenitiju razinu „paralela u razvoju“, te kritiziraju Panofskog zbog pokušaja retroaktivne primjene vlastitih zaključaka na gotičku arhitekturu XII. stoljeća.

S priličnom dozom vjerojatnosti može se iznijeti pretpostavka da je odnos skolastikâ prema autoritetima imao odgovarajući pandan kod gotičkih arhitekata. Njima su postojeće, do kanonskog savršenstva dovedene katedrale, bile *auctoritas* analogan klasičnim djelima kršćanske patristike. I njihove su dvojbe bile savrnjive onima skolastikâ: u slučaju kada je arhitektonski problem mogla riješiti primjena više proturječnih rješenja, po autoritetu jednakovrijednih, preferiranje jednog od njih nauštrb drugog nije bilo opcija – trebalo je potražiti kompromis. Ponovno je uočljiva shema: *videtur quod, sed contra, respondeo dicendum*, kao bitna sastavnica normativne estetike tog vremena.¹² Treba napomenuti da su Panofsky, kao i Radding i Clark (na čijem se opusu ovaj pregled uglavnom i bazira) bili svjesni da njihova djela sadrže više dijalektičke upitnosti nego apodiktičkih tvrdnji, iako argumentacija u većini teza – kojima se nipošto ne oskudijeva – ostaje vrlo čvrsta.

LITERATURA

- De Wulf, Maurice (1938) *History of Mediaeval Philosophy*. London: Longmans, Green and Co.
- Frankl, Paul (1960) *The Gothic: Literary Sources & Interpretations through Eight Centuries*. Princeton: Princeton University Press.
- Higgins, Ceilidh (2001) *Gothic, Architecture & Culture. The Influence of Philosophy on the Development of Gothic Architecture*. Sydney: Faculty of Architecture.
- Panofsky, Erwin (1957) *Gothic Architecture and Scholasticism*. New York: Meridian Books. Hrvatski prijevod: Panofsky, Erwin (1990) *Gotička arhitektura i skolastika. Život umjetnosti 47: 80-102*.
- Radding, Charles M. & Clark, William W. (1992) *Medieval Architecture, Medieval Learning: Builders and Masters in the Age of Romanesque and Gothic*. New Haven: Yale University Press.
- Ueberweg, Friedrich (1928) *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, I-II. Berlin.

IVAN BASIĆ: Sic et Non: The influence of scholasticism on the genesis of gothic architecture

SUMMARY

The text discusses the relationship between gothic architecture and scholastic philosophy in the context of historical, or rather cultural development, with an attempt at reconstructing the collective conscious of the era. It refers to medieval theological authorities and polemic viewpoints of modern authors, primarily Erwin Panofsky and his opponents. Parallels can be drawn on many levels between the surprisingly synchronous development in these two fields – from the temporal, spatial and mental, to the specific reflections of one field in the other and the intertwining of their respective techniques. It partly tries to verify Erwin Panofsky's positions (and those of his epigones), with certain reasonable critical remarks, and provides an opportunity for a new perspective on the genesis of the scholastic and gothic.

IVAN BASIĆ: Sic et Non: Der Einfluss der Skolastik auf die Genese der gotischen Architektur

ZUSAMMENFASSUNG

Im Text wird das Verhältnis zwischen der gotischen Architektur und Skolastik problematisiert, und zwar im Kontext der geschichtlichen bzw. kulturellen Entwicklung und durch die Versuche der Rekonstruktion des kollektiven Bewusstseins.

Es berichtet auch über die mittelalterlichen theologischen Autoritäten sowie die kontroversen Stellungen der zeitgenössischen Autoren, vor allem Erwin Panofski und die ihm entgegengesetzten Autoren. Zu mehreren semantischen Ebenen zwischen der erstaunlich synchronischen Entwicklung in diesen zwei Gebieten – von der räumlich-zeitlichen und mentalen Ebene bis zur konkreten Widerspiegelung eines Gebiets im anderen und der gegenseitigen Verflechtung der Techniken können Parallelen gezogen werden. Dadurch wird teilweise versucht, die Einstellungen von E. Panofski und seine Epigonen durch einige berechtigten kritischen Rückblicke zu bestätigen, und es bietet sich auch die Möglichkeit, die Genese von Skolastik und Gotik neu zu betrachten.